

‘Er ligt een dikke laag teer over de bijbel’

Interview met Rochus Zuurmond in ‘Hervormd Nederland’ van 6 juni 1981, pp. 2 en 3

Door Cees Veltman

‘Het is jammer dat de beweging Christenen voor het socialisme geen bredere basis heeft gevonden’, zegt Rochus Zuurmond, een van de oprichters van de Nederlandse afdeling van CVS. Over deze beweging en zijn visie op geloof vertelt hij hieronder. ‘Het geloof is vooral een zeer groot ongelof’. In oktober volgt hij Frans Breukelman op als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam.

‘Ik kom uit een confessioneel hervormd milieu, voornamelijk van moederszijde. Mijn vader was van gereformeerde afkomst en tegelijk erg kritisch ingesteld, als het ging om kerkelijke dogma’s. Hij is later hervormd geworden. Ik heb op christelijke scholen gezeten en ik ben opgegroeid in Scheveningen en Voorburg. De naam Zuurmond duidt al op een Scheveningse afkomst van onze familie. Mijn grootvader was schipper en een vrijgevochten mens. Dat leeft ook in mij nog voort.

Tot een jaar of twaalf dertien, denk je net als je ouders, maar dan kom je in aanraking met de buitenwereld en valt dat denken voor driekwart in elkaar, tegelijk met het hele christendom. Tegen de puberteit, geloof je ‘t gewoon niet meer. Ik weet nog, dat ik in Voorburg in de kerk zat en de dominee een preek hield in de trant: God is niet boos en wraakzuchtig, maar genadig. Ik dacht: waar heeft die man het over? God bestaat helemaal niet. Hij heeft het dus nergens over.

Maar dat soort gedachten durfde ik nog niet hardop naar buiten te brengen. Het was net als met de seksuele opvoeding: je wist veel meer dan je deed voorkomen, maar er lag een taboe op dit soort onderwerpen. Dat bleef zo, tot ik Miskotte leerde kennen, in Delft, waar ik was gaan studeren. Het fascineerde me, hoe hij de verbinding wist te leggen tussen cultuur en bijbel, een verbinding die ik volstrekt onmogelijk had gehouden. Hij bracht de bijbel in dialoog met de moderne literatuur en met de filosofie.

Er zijn nog andere predikanten belangrijk voor me geweest, zoals C. Aalders, later bekend om zijn ideeën over pastorale klinische vorming, maar Miskotte gaf de doorslag. Hij deed me begrijpen dat de theologie heel breed ziet.’

Belangrijk

‘Delft was geen succes voor me. In de theoretische vakken was ik wel goed, maar niet in de praktische vakken. Ik werd doodziek achter de tekentafel, dus ik moest iets anders gaan doen. Toen kwam ik op het idee theologie te gaan studeren. Ik dacht: als het in een vak werkelijk om belangrijke dingen gaat, is het wel theologie. Het was toen een wat primitieve keuze, maar ik moet toegeven dat het niet zo slecht was gezien. Ik ben toen in Leiden theologie gaan studeren bij Miskotte.’

Theologisch bent u een eigen weg ingeslagen, politiek ook? Ging u mee met de doorbraak naar de PvdA?

'Ik heb nog namens de CHU in het Haagse jongerenparlement gezeten, maar ik kwam altijd met minderheidsnota's. Op het laatst zeiden ze: ga jij maar naar Nieuwe Koers, dat was de jeugdbeweging van de PvdA. Ik heb het niet gedaan, omdat de PvdA achter de politionele acties in Indonesië stond. Sindsdien behoor ik bij de 'Heimatlose Linke.' Nee, ook Banning vond ik niet zo inspirerend in de PvdA. Ik heb wel sociologiecolleges van hem gevolgd, maar hij besprak alleen de theorieën van allerlei mensen, meer niet.

Wel herinner ik me van hem, dat hij ons als theologiestudenten waarschuwde: alles wat je tot nu koe aan geloof hebt opgebouwd, zal tijdens je studie worden afgebroken. Dat sprak me wel aan, maar dat afbraakstadium had ik al achter de rug. Hij was een echte Leidse hoogleraar in de zin van een heel precies wetenschapsman die zijn zaakjes goed kende, maar het Rapenburg was toch een klein wereldje. Men zat er in een ivoren torentje. Miskotte had dat helemaal niet en prompt kreeg hij met iedereen ruzie. Dat was voor ons als studenten geen leuke ervaring'.

Was u niet bang met uw theologische ideeën moeilijkheden te krijgen als predikant?

'Ja, dat was ik wel. Ik had het gevoel, dat ik van het grondvlak van de gemeente was vervreemd, net als mijn medestudenten. We waren praktisch buitenkerkelijk geworden en deden nauwelijks meer mee met het kerkelijk werk. Onze predikant was van de gereformeerde bond, een heel aardige man, maar theologisch konden we het niet bij hem uithouden. Toen ik mijn eerste beroep kreeg, naar Wijckel in Friesland, heb ik meteen ja gezegd. Ik had ook wetenschappelijk medewerker kunnen worden, maar ik koos voor het predikantschap om ervoor te zorgen, dat ik niet te ver van de mensen af zou komen te staan.

Ik preek bijbels; niet¹ moralistisch. De uitleg moet grondig zijn, vind ik. Van Miskotte heb ik geleerd, dat een preek een dialoog moet zijn met de mensen die naar je zitten te luisteren en die immers niks kunnen terugzeggen, ik weet niet waarom eigenlijk. De gereformeerde bonders in Wijckel vonden dat wel goed, maar ze schrokken zich dood toen bleek, dat ik Genesis 1 niet als een geschiedenisverhaal beschouwde.

Mijn politieke opvattingen heb ik daar op een heel zacht pitje gezet. Wel heb ik geprobeerd de kerkeraad van samenstelling te veranderen. Er zaten alleen welgestelde boeren in. Dat is me nog gelukt ook. Jammer was, dat er een soort negatieve selectie in het dorp plaatsvond, dat zie je wel meer in Friesland. De beste mensen trokken weg. Van de veertig, vijftig belijdeniscatechisanten bleven er maar vijf over. Toen ik in Delft studentenpredikant kon worden, heb ik dat dan ook graag gedaan. Dat doe ik nu al een jaar of vijftien, met ups en downs.

Een grote teleurstelling voor mij is dat het gesprek tussen de modaliteiten in de kerk absoluut niet op gang gekomen is. Ik heb wel geprobeerd via het kerkblad een discussie te starten, maar de reactie daarop was: er moet rust zijn in de gemeente.

Rust! Als ik dat woord hoor... Kwam er maar eens onrust in de gemeente! Andere dingen zijn wel gelukt, zoals het leerhuis op zondagavond waar een netwerk van activiteiten omheen is gegroeid, maar het blijft jammer dat we elkaar zo in hokjes opsluiten. Dat bevredigt me niet.'

Teruggetrokken

U bent ook betrokken geweest bij de oprichting van de beweging christenen voor het socialisme.

¹ In Hervormd Nederland was dit 'niet' weggelaten...

'Ja, de Nederlandse sectie van CVS is onder andere in Delft ontstaan, in de groep studenten waar ik mee werkte. Ik ben vrij actief geweest daarin en ik heb de eerste Europese conferentie van CVS voorgezeten, maar na die startperiode heb ik me wat teruggetrokken. Dat was steeds mijn bedoeling geweest. Ik vind het nog altijd jammer, dat we de beweging geen bredere basis hebben kunnen geven.

De meeste politiek links georiënteerde theologen hebben wat schichtig gereageerd. Men zag de CVS als een filiaal van de CPN, ten onrechte, maar van dat stempel was moeilijk af te komen. Sommigen waren inderdaad lid van de CPN. Helaas is het niet helemaal gelukt te voorkomen dat de beweging in sektarisch vaarwater belandde. Als iedereen roept dat je een sekte bent, is de kans groot dat je het ook wordt. Mijn idee was dat de CVS een bundeling zou kunnen worden van theologen die links in de politiek stonden om elkaar te bemoedigen, praktische problemen op te lossen en een basis te leggen voor een brede beweging. Zover is het nog niet gekomen.

Bovendien zijn de recente theologische ontwikkelingen binnen de CVS niet verblijdend te noemen. Door Barth en Miskotte ben ik allergisch geworden voor identificatietheorieën, die de Openbaring identificeren met een politieke stroming van dit moment. Die allergie staat haaks op de ervaringstheologie die binnen de CVS nogal opgeld doet. Je hebt ervaringstheologie op hoog filosofisch niveau, zoals bij Schillebeeckx, maar ook een populair type ervaringstheologie. Men meent dan alleen theologische uitspraken te kunnen doen op grond van wat men zelf heeft meegemaakt, hoe men is opgegroeid en uit welke klasse men voortkomt. Natuurlijk zijn die ervaringen belangrijk, al zullen het in Nederland ook vaak kleinburgerlijke ervaringen zijn, waar je je juist los van moet maken. Theologie is in de eerste plaats een kritische wetenschap en we zullen dus onze ervaringen onder de kritiek van de Schrift moeten brengen. Het Woord Gods moet vrij blijven, omdat het ons moet kunnen richten en oprichten.'

Tegenstem

'Wat ik nu van die populaire ervaringstheologie hoor, is dat iedereen in een groepsgesprek vertelt over eigen achtergronden en ontwikkeling. Dat is aardig voor achter de bar, maar geen theologie. Theologie bedrijven is voor mij een poging een tegenstem te horen vanuit het Woord en die tegenstem de ruimte geven. Je wordt voortdurend tot de orde geroepen en dat verhinder je, als je je eigen standpunt gaat verabsoluteren. Zo kun je het woord van God niet gebruiken. De Schrift zelf staat dat niet toe'.

U heeft afstand genomen van de christenen voor het socialisme?

'Ik sta tijdelijk in de zijlijn, maar de beweging heeft mijn sympathie nog steeds. Het type theologie spreekt me niet zo aan, maar ik heb geen tijd en eigenlijk ook geen zin daartegen strijd te voeren. Er zijn veel belangrijker dingen te doen, ook binnen de beweging. Ik zie die theologie als een periode in de emancipatie van de CVS. Als je afkomstig bent uit een traditioneel christelijke wereld met zijn, zeg maar, achttiende eeuwse geloof, schijn je de negentiende eeuw niet te kunnen overslaan. Veel orthodoxe kerkmensen hebben nog een theologie van de achttiende eeuw. De vrijzinnigheid is typisch de theologie van de negentiende eeuw. Direct van de achttiende naar de twintigste eeuw overstappen is moeilijk. Je ziet het onder meer bij Kuitert. De gereformeerde kerken moeten eerst nog de vrijzinnige fase door, voordat ze bij de tijd raken, ook in de theologie. Belangrijk is dat de CVS duidelijk maakt, dat de mensen in de kerk ook maatschappelijk bezig zijn, ook al roepen ze van niet. Over het algemeen zijn veel mensen in de kerken conservatief, zo niet reactionair. In de bijbel is er voor zo'n houding geen enkele

aanleiding te vinden en daarom vind ik het zo boeiend erachter te komen wanneer en hoe dat revolutionaire elan van Israël en de oude christelijke gemeenten verloren is gegaan, en hoe het mogelijk is dat dit is uitgemond in het christendom. Dan zie je, dat dat al begint in de periode tussen 100 en 200 na Christus. Dan wordt in feite het oude testament opgegeven, omdat het door zijn directheid de salonfähigheid van het christendom in de weg staat. En soortgelijke bewegingen worden ook nu nog gemaakt om het christendom aanvaardbaar te maken. Het onderzoek hiernaar wordt mijn opdracht in Amsterdam, waar ik de theorie van de exegetische moet gaan doen.'

Ongeloof

Hoe ervaart u zelf de tegenstem vanuit het Woord?

'Het is zeer bemoedigend te beseffen, dat 't zelfs niet van je beste werk afhangt. In het gunstigste geval geef je antwoord op een woord dat al lang aan je gegeven is. Als ik politici hoor discussiëren denk ik: waren er maar een paar goede theologen onder. Je kunt in de kerk leren met het Woord en met woorden om te gaan. Daar word je kritisch van. Het christelijke geloof is wellicht in de eerste plaats een zeer groot ongelooft. Ongelooft in alles wat zich als onontkoombaar en verplicht voordoet. Dus als politici zeggen: de economie staat er zo slecht voor dat de minimum-inkomens aangetast moeten worden, is dat pure afgoderij. Er moet niks. Dat maken we zelf uit.

Het kan wel degelijk anders. Onder bepaalde voorwaarden die men veronderstelt, kan het niet anders, maar daarom moeten we die voorwaarden juist ter discussie stellen. Ik zeg niet, dat je om deze kritiek te kunnen uitoefenen, christen moet wezen, maar bij mij wordt deze kritiek wel gevoed door het Woord. De profeten en de apostelen en Jezus geloven er ook allemaal niks van wat de koningen zeggen. Zij wisten dat iets niet waar is, omdat iedereen het zegt. In de bijbel staat juist de bevrijding van wat onmogelijk anders lijkt te kunnen voorop. Zelfs de dood blijkt er niet definitief te zijn. Daarom begrijp ik niet, hoe een christen conformist kan zijn, ja historisch is het wel verklaarbaar, maar wat ligt er dan toch een dikke laag stof, nee teer op de bijbel waardoor die woorden er niet meer uit kunnen komen.'

Studeren

Gaat u er niet te veel vanuit dat we de boodschap in de bijbel zo maar voor het oprapen hebben?

'Nee. Je moet natuurlijk wel eerst studeren. Het wordt ons inderdaad niet gemakkelijk gemaakt. Als je ziet welke bijbelvertalingen we hebben. 'Groot nieuws voor u' zou onmiddellijk op de schroothoop gegooid moeten worden. Wat is dat een kleinburgerlijk boekje.

Ik begrijp dat veel mensen moeite hebben bij het lezen van de bijbel, maar ik begrijp niet, hoe dominees uit de woorden van Jezus nog een soort heilige berusting kunnen prediken. en hoe christelijke politieke partijen het als het hoogste heil zien dit kapitalistische systeem te laten doorrotten, met de derde wereld erbij. Je kunt bijbelteksten zo misbruiken dat ze precies in hun tegendeel verkeren. Dat is verraad aan dit boek en aan de levende stem die daarin spreekt. Ik heb altijd gezegd: met onze exegetische, bijbeluitleg, staan we in de CVS ook Swetenschappelijk' heel sterk, dus we hoeven ons niet te laten intimideren door anderen die soms met veel geleerdheid aan komen dragen maar de grootste onzin beweren. De burgerlijke exegetische staat

heel zwak en moet de bijbel, het boek van een protestbeweging, onder de tafel zien te praten. Het is soms komisch te zien, hoe dat gebeurt. Dan krijg je uitvoerige studies die in hun conclusies erop neerkomen, dat Jezus heeft gezegd wat Franz Josef Strauss altijd al heeft beweerd...

Ik zeg niet, dat de bijbel een handboek voor de revolutie is, maar het is wel de levende stem die het oude doorbreekt en in die zin is hij revolutionair.'

Over wezenlijke zaken en lange-termijnvisies in de politiek wordt te weinig gepraat vindt u?

'Ja, we leven erg kortademig. Ik moet eerlijk zeggen, dat ik soms erg pessimistisch ben over de mogelijkheden die we in Nederland hebben om wezenlijke zaken op tafel te krijgen. Conservatieve groepen als de VVD houden zich met goedkope en demagogische praatjes nog op de been en linkse partijen kiezen soms onbekookt positie in bepaalde kwesties. In de kwestie van de kernenergie is men van een extreem behoudend tot een extreem afwijzend standpunt gekomen. Ik hoop dat de brede maatschappelijke discussie de zaken weer tot normale proporties zal terugbrengen op dit punt.

Ik denk wel dialectisch, maar de ontwikkelingen in de wereld ontmoedigen mij soms. Hoeveel tijd hebben we nog om van die krankzinnige bewapening af te komen? Ik ben grootvader geworden en als ik dan die kleintjes zie, moet ik bekennen, dat de kans dat ze ooit in een seconde zullen verdampen in de grote brand redelijk groot is. Dat is toch verschrikkelijk? En misschien duurt het helemaal niet zo lang meer.

De ideologische voorwaarden voor deze ontwikkeling van de bewapening zijn misschien wel hoofdzakelijk geschapen vanuit de kerken. In het extreme, het belachelijke, zie je dat aan het standpunt van het Gereformeerd Politiek Verbond dat een beperkte kernoorlog nog wel in overeenstemming met Gods woord acht. Maar het hele idee van de kernbewapening is in feite atheïsme. Dus probeer ik ruimte te maken voor kritische noties vanuit de Schrift.

Dat geldt ook voor de Sowjet-Unie. Mensen vragen me wel eens: heb jij dan vertrouwen in Rusland? Nee, ik vertrouw niemand die meer dan duizend gulden op de bank heeft staan of die over meer dan twee mensen wat te zeggen heeft, maar het vertrouwen is niet aan de orde. Het gaat om belangen. Het eerste belang van Rusland en van ons allemaal is, dat we overleven. Niemand heeft belang bij een steeds verder gaande bewapening. Maar alleen al op het woord communisme rust zo'n taboe, de mensen hebben zo'n magisch wereldbeeld met kwaadaardige geesten en boze machten, dat het lijkt of we nog in de Middeleeuwen leven.

Ik zeg dit nu allemaal, maar als theoloog ben je natuurlijk ook maar een kleine jongen. Ik doe eigenlijk helemaal niet graag aan politiek. Het liefst zou ik de wereld de wereld laten. Ik ben een typische studeerkamerman die graag kleine probleempjes oplost, zoals ik vroeger plezier had in wiskundesommetjes. Ik ga binnenkort in Amerika een voordracht houden over de Pentateuchcitaten bij Aphrahates. Daar heb ik veel plezier in.'

Rol

De maatschappelijke rol van de kerken in Nederland wordt sterker. Er wordt zelfs gesproken over een herkerkelijking.

'Die rol is groter dan de meeste mensen denken. Veel mensen voelen zich nog met een kerk verbonden, ook al gaan ze niet naar een kerkdienst. De kerk heeft nog heel wat gezag. Daar

moeten de kerken gebruik van maken, ook politiek. Dat heeft de hervormde synode terecht gedaan met haar brief over kernwapens. Maar de protesten tegen die brief begrijp ik niet, want iedereen weet toch van de hervormde kerk dat er geen uitspraken ex cathedra gedaan worden? Niemand hoeft in gewetensnood te komen omdat het een of andere kerkelijke lichaam een uitspraak heeft gedaan, tenzij vanwege de argumentatie van zo'n uitspraak natuurlijk. Voor de kerk als instituut geef ik niet zoveel. Als je die heren van de kerkelijke bureaucratie ziet, die regenten, zo keurig en beschaafd sprekend, in hun deftige grijze pakken, zou je denken dat ze zo uit de VVD komen, al geldt dat niet iedereen. In die zin hoeft de kerk voor mij niet maar wel als lichaam dat geroepen is te spreken en dat met de zaken van de Messias bezig is, hoe gebrekkig ook. In die zin is de kerk belangrijk en is ze de enige plaats waar ik wil werken. Ik heb voor de kerk gekozen, voor een kerk die in de wereld staat.'

Halfheid

Misschien is het goed dat u de kerk als instituut nog een progressief tintje geeft.

'Dat risico loop je. Ik vraag me dan ook vaak af of het niet beter is uit dat instituut te stappen, omdat de vlag de lading niet meer dekt. Mijn kinderen zijn niet erg kerkelijk en daar treur ik geen moment over. Ik heb twee jongens gehad die een jaar theologie hebben gestudeerd en er daarna mee opgehouden zijn. Aan de ene kant is het jammer, dat ik nu geen directe opvolger in de theologie heb, maar aan de andere kant ben ik er blij mee. Ik kan wel tegen die logge, domme, halfheid en christendommelijkheid, maar de jongens zijn er niet mee opgegroeid. De religiositeit in de ongunstige zin, de individuele godsdienstigheid, kenden zij niet. Als zij in de kerk terecht waren gekomen, hadden ze moeilijkheden gekregen.'

Maar u vindt dat u dan niet volledig mens bent?

'De waarde van de mens is, dat hij geroepen is om vrij te zijn, zegt Barth. De stelling: de mens is niks en zal ook nooit wat worden, is defaitistisch en speelt de bestaande machten in de kaart. Aan de andere kant moet je ook niet al te optimistisch zijn. Vroeger zeiden de vrijzinnigen: we bouwen samen het Koninkrijk Gods. Toen een vrijzinnige professor stond te betogen, dat het onze opdracht was het nieuwe Jeruzalem te bouwen, heb ik hem gevraagd: Maar er staat toch in de Openbaring dat het nieuwe Jeruzalem uit de hemel nederdaalt? Nou, hij keek me aan alsof ik een duisterling uit de middeleeuwen was. Ik bedoelde dat Gods zaak niet van ons afhangt, maar dat wij tenslotte van Gods zaak afhankelijk zijn. Als je beseft, dat je geroepen bent mens te zijn, weet je dat je deel uitmaakt van een beweging. We zijn geroepen mee te doen aan iets dat groter is dan wijzelf.

We zijn bedoeld voor de vrede en niet voor de holocaust. Soms denk ik dat onze hele cultuur bezig is zelfmoord te plegen. We weigeren een ander economisch systeem in te voeren, we gaan door met de bewapening en we negeren driekwart van de wereldbevolking. Zit daar niet een geheime, onuitgesproken doodsdrijf achter? Eigenlijk willen we er niet meer zijn. We hebben geen moed, geen lef meer. Dat kan ik me voorstellen als je op kritieke momenten niet mag geloven dat je geroepen wordt en dat je wordt vastgehouden, of dat nu is vanuit het christelijk geloof of niet.

Ik ben helemaal geen stichtelijke jongen, maar ik probeer bewust te leven. Dat roept vragen op, waarop ik theologisch op probeer in te spelen. Mijn ervaring is dat dat helpt. Al is het niet het laatste woord, het is een woord. Mijn theologie is dan ook een soort ad hoc theologie. Die

kunnen we ons veroorloven, omdat Karl Barth voor de twintigste eeuw het grote kader heeft aangegeven. Met Barth kun je nu verder. Natuurlijk, soms was hij een Zwitserse kleinburger. Wat hij over homofilie heeft geschreven, durf ik niemand te laten lezen.

Ik vind het zelf soms ook moeilijk, maar de kerk is een stukje van mijn lichamelijke en daar kan ik geen afstand van doen. Als je je als dominee duidelijk uitspreekt, verlies je relaties, maar aan de andere kant gaat de kwaliteit van je relaties erop vooruit. Het is wel jammer, dat vooroordelen het vaak winnen van de feiten. Mijn roep gaat al voor me uit. Ik ben een linkse drammer, zelfs nog wat links van de PvdA. Maar als ik dan ergens spreek, val ik altijd mee. Dat is de tragiek van mijn leven, dat ik meeval. Ik pieker er niet over op de kansel de laatste politieke problemen te bespreken, ik probeer alleen de Schrift uit te leggen. Wat we daarna moeten doen, is een zaak van heel de gemeente. Als je gaat moraliseren en gaat vertellen wat we allemaal moeten gaan doen, zijn de mensen het altijd met je eens, maar ze sluiten zich daarmee direct af.

Ik preek trouwens niet vaak buiten Delft. Sommige kerkeraden hebben de neiging van de zondagsdienst een soort Atheense markt te maken en steeds andere dominees te vragen onder het motto: wat zal toch deze klapper zeggen? Daar doe ik niet aan mee. Mijn ervaring als ik ergens preek, is dat men het de eerste keer prachtig vindt, maar na vier of vijf keer groeit het verzet. Dan is het wat mij betreft pas goed, dan moet ik met zo'n gemeente doorpraten. Ik wil niet graag als een prekende bard rondgaan. Je kunt het best in je eigen gemeente blijven. Daar kennen ze je.'

Vlucht

U spreekt over christendommelijkheid. Vindt u het meeste geloof dat mensen hebben bijgeloof?

'Wanneer je 'geloof' definieert als iets dat mensen hebben, kun je inderdaad zeggen dat het bijgeloof is, ja. Volgens de Schrift is het allereerst het geloof dat God in ons heeft. Je spreekt iets uit, je waagt iets te zeggen, maar daar gaat het niet in op. Het is iets dat naar je toekomt.

Die christendommelijkheid zie ik als een vlucht om niet te hoeven nadenken. Mensen zijn radeloos, bijvoorbeeld omdat ze er moeite mee hebben niet het eeuwige leven te bezitten en ze zoeken dan een ander soort eeuwigheid. Een oude man ergens in de lucht met wie je een geestelijke relatie kunt hebben, los van de wereld weet je wel, daar heb ik nooit aan geloofd. Dat is niet wat de psalmdichter bedoelt met de verborgen omgang met God. Daar gaat het niet over dingen die in het innerlijk van de mens verborgen zijn, maar juist over nieuwe mogelijkheden in deze wereld. God ontmoet ons waar wij Hem niet verwachten. Nee, we moeten weigeren de dingen die we niet begrijpen toe te schrijven aan een hogere macht, die in zijn ondoorgrondelijkheid beslist. Dat is flauwekul. Misschien is God soms ondoorgrondelijk, al moet je met zo'n term erg oppassen, maar in ieder geval is iets wat ondoorgrondelijk is, daarom nog niet God. Het protest van de Verlichting hiertegen was zeer terecht.

Als we dan over 'God' spreken, hebben we het niet over de God van het oude en het nieuwe testament, die zich overigens ook maar 'God' laat noemen bij gebrek aan beter. Als er in het oude testament gezegd wordt: de Heere is God, dan wordt daarmee het hele antieke begrip van God opgeblazen. De bijbel spreekt over 'God' meer uit concessie, dan uit confessie. Het is daarom heel begrijpelijk en scherp getroffen dat de joden niet over God spreken, maar over 'de Naam'.